

Tussen analyse en onthulling

Maatschappelijke en politieke macht in de twintigste eeuw

Henk van Goor

Macht is alomtegenwoordig. Het leven zelf is de wil tot macht, aldus Friedrich Nietzsche. Het verschijnsel macht heeft dan ook, zowel in de sociale wetenschappen als in de belletrise, vele pennen in beweging gezet. Van het vele dat verscheen, kan ik in de woorden van Vestdijk slechts enkele 'maten en fragmenten' die bijzonder boeiend en inspireerden, behandelen.

Overziet men de twintigste eeuw, dan is er één persoon die het gehele veld vanaf het begin domineert: Max Weber. Ik noem slechts *Wirtschaft und Gesellschaft* (1922), maar macht vormt in zijn gehele werk een prominent thema. Zijn leven lang worstelde Weber met de spanningsrelatie tussen de afstandelijkheid van de wetenschapsman en de hartstochtelijke betrokkenheid van de politicus. Men leze in dit verband zijn *Gesammelte Politische Schriften* (1921), te beginnen met zijn *Freiburger Antrittsrede* uit 1895.

Weber is de eerste die het verschijnsel macht systematisch analyseert. Hij legt de nadruk op het relationele karakter van macht, brengt het in verband met organisatie (ambtelijke staf) en met de sociale orde (legitimiteit). Hiermee verkrijgt hij een krachtig analytisch instrumentarium om machtsverschijnselen en hun dynamiek te analyseren.

Een tweede invloedrijke auteur, nauw bevriend met Weber, is Robert Michels met zijn studie *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie* (1911). In dit boek formuleert Michels zijn befaamde ijzeren wet van de oligarchisering.

De invloed van deze twee auteurs op latere theorievorming en onderzoek laat zich moeilijk overschatten. Ook hebben de thema's die zij aansnijden, nog niets aan actualiteit ingeboet. Zo is er de grote, door hen geïnspireerde stroom aan onderzoek over de spanningsverhouding tussen democratie en organisatie, waaronder de fraaie studie van Philip Selznick, *TVA and the Grass Roots* (1949), een van mijn persoonlijke favorieten.

De invloed van Weber reikt echter verder. Latere auteurs ontwikkelen hun eigen inzichten over macht steeds in dialoog met Weber. Verreweg de belangrijkste is Talcott Parsons met zijn artikelen over macht en invloed, gebundeld in *Politics and social structure* (1969).

Met de toenemende organisatiedichtheid van de maatschappij groeit de belangstelling voor machtsverhoudingen *tussen* organisaties, al dan niet in combinatie met de repercussies van deze externe betrekkingen voor de interne (machts)verhoudingen. Zeer invloedrijk op dit gebied is een kort artikel van Richard M. Emerson, *Power-dependence relations* (*American Sociological Review* 27 (1962)), waarin de wederzijdse afhankelijkheid van hulpbronnen de basis vormt van de machtsverhoudingen tussen mensen. Het werk van Emerson heeft doorgewerkt in het kleine-groepsonderzoek, in de ruiltheorie van macht van Peter M. Blau, maar vooral – samen met de ecologische benadering van Amos H. Hawley – in de *resource dependence*-benadering in de organisatiesociologie: J. Pfeffer en G.R. Salancik, *The external control of organizations: A resource dependence perspective* (1978). Deze benadering biedt een veelbelovend perspectief voor de analyse van interorganisatiele machtsverhoudingen.

Tot zover heb ik mij, in de terminologie van Goudsblom, gericht op systematiek en reikwijdte in het machtsonderzoek, maar er zijn ook vorderingen gemaakt in empirische precisie. Welbekend is de luidruchtige discussie over meetmethoden in het Amerikaanse lokale machtsonderzoek (zie voor een uitstekend overzicht: M. Aiken en P.E. Mott (red.) *The structure of community power* (1970)). Van grote betekenis, ook voor mijn eigen werk, is *Notes on the observation and measurement of political power* van Herbert A. Simon, herdrukt in *Models of man* (1957). Niet minder belangrijk zijn meettechnische ontwikkelingen in de groepsdynamica geweest (vergelijk Ronald Lippitt e.a., *The dynamics of power*, *Human Relations* 5 (1952)). De bloeiperiode in de methodestrijd eindigt in de jaren zestig zonder dat een doorbraak of een synthese wordt bereikt. Een belangrijk – zeer te betreuren – gevolg van de stagnatie in methodeontwikkeling én van de hoge eisen die machtsonderzoek aan dataverzameling stelt, is dat in later onderzoek veelal wordt teruggegrepen op indirecte meetmethoden, met name op (varianten van) positie- en reputatiemethode.

Op deze ontwikkeling is één belangrijke uitzondering. Een baanbrekende synthese van inzichten uit eerder onderzoek is tot stand gebracht door Geert P.A. Braam in zijn *Invloed van bedrijven op de overheid* (1973). In de door hem ontwikkelde proces-effectmethode wordt invloed gemeten aan de hand van de door actoren teweeggebrachte effecten en de daaraan voorafgaande invloedsprocessen. Nieuw is voorts de aandacht voor adequate (quasi-experimentele) onderzoekszetters. Zijn werk laat zien dat empirische precisie niet ten koste hoeft te gaan van reikwijdte en relevantie. Braams methode biedt waardevolle aanknopingspunten voor verdere methodeontwikkeling. Zelf heb ik in mijn proefschrift bij de ontwikkeling van de positiewisselingsmethode inzichten uit zijn werk gecombineerd met nieuwe elementen.

Goede sociologische analyses van macht werken ontmaskerend, al was het alleen maar, zoals Weber reeds constateerde, omdat machthebbers zijn gediend met geheimhouding. Onthulling van macht is evenwel niet aan de wetenschap voorbe-

houden. Ook journalistiek en belletrie kunnen daartoe krachtige ‘wapens’ zijn, juist omdat zij een beroep doen op het inlevingsvermogen van de lezer in de lotgevallen van het menselijk individu en de sterke gevoelens en sentimenten die macht vaak in mensen opwekt, tot uitdrukking brengen.

Ik beperk mij tot de belletrie en wel tot romans waarin *contemporaine* machtsverhoudingen centraal staan. De scheidslijnen tussen journalistiek en belletrie zijn evenwel niet altijd even scherp te trekken, zoals blijkt uit het werk van de *muckrakers*, die aan het begin van deze eeuw macht en corruptie in het bedrijfsleven en het openbaar bestuur in de VS aan de kaak stelden en die hun bevindingen zowel neerlegden in journalistieke reportages als in romans. Zelf las ik tijdens mijn middelbareschooljaren *The jungle* (1906) van Upton Sinclair, een roman over de vleesindustrie in Chicago, die indertijd diepe indruk op mij maakte.

Spot en ironie zijn in de hand van de romancier krachtige wapens tegen machthebbers, zoals in *De goede soldaat Švejk* van Jaroslav Hašek (*The good soldier Švejk and his fortunes in the World War* 1973; oorspr. 1920-23). Een Nederlandse tegenhanger hiervan is *Frank van Wezels roemruchte jaren* (1928) van A.M. de Jong. In dit verband kan ik het niet nalaten te verwijzen naar de prachtige, satirische Engelse tv-series *Yes, Minister* en *Yes, Prime Minister*, waarin op weergaloze wijze wordt verbeeld hoe politiek en ambtenarij elkaar wederzijds in de houdgreep houden.

Zoals *De goede soldaat Švejk* reeds toont, biedt de oorlogsroman mogelijkheden te over om (crises in) leiderschaps- en gezagsverhoudingen diepgaand te analyseren. Een mooi voorbeeld hiervan is *The Caine mutiny* (1951) van Herman Wouk.

Daarnaast biedt de roman de gelegenheid om allerlei ‘alledaagse’, meer of minder subtiele vormen van macht en ongelijkheid onder onze aandacht te brengen, zoals de verhoudingen tussen etnische gemeenschappen in *To kill a mockingbird* (1960) van Harper Lee en *Snow falling on cedars* (1995) van David Guterson. Machtsintriges in universiteit en openbaar bestuur zijn op meesterlijke wijze geportretteerd door C.P. Snow in *The masters* (1951) en *Corridors of power* (1964).

Onbetwist hoogtepunt is voor mij evenwel de antiutopie over de totalitaire macht van George Orwell, *Nineteen eighty-four* (1949), dat – veelzeggend – zowel een roman, als een traktaat is genoemd. In samenhang hiermee noem ik *Darkness at noon* (1940) van Arthur Koestler, waarin een huiveringwekkend beeld wordt geschetst van de uitwerking van de totalitaire terreur op zijn slachtoffers.

In het voorgaande noem ik bijna uitsluitend buitenlandse schrijvers. Ook Nederlandse romanciers schrijven over macht, vooral in historische romans, of in romans die in een meer of minder herkenbaar buitenland zijn gesitueerd, maar slechts weinig in romans die zich afspelen in het eigentijdse Nederland. Een uitzondering is F. Bordewijk, in wiens werk bijna alles draait om macht, zoals in de antiutopie *Blokken* (1931), op de school van *Bint* (1934) en in de vader-zoonverhouding in *Karakter* (1938). Hoe valt het te verklaren dat in Nederland zo weinig romans verschijnen waarin *contemporaine* machtsverhoudingen een hoofdrol spelen?

Wat opvalt is dat romans waarin kritiek wordt geuit op bestaande maatschappelijke machtsverhoudingen, bij hun verschijning op afkeuring kunnen rekenen, zoals Marianne Philips overkwam met haar novelle *De zaak Beukenoot* (1950) over een gerechtelijke dwaling en Simon Vestdijk met *De schandalen* (1953), dat speelt in een rechts-reactionair milieu. Ook is wel beweerd dat pas in 1966 een tweede druk verscheen van *Pastorale 1943* (1948) vanwege het weinig heldhaftig beeld dat Vestdijk hierin schetst van het Nederlandse verzet in de Tweede Wereldoorlog. Om dezelfde reden verschenen negatieve recensies over *De tranen der acacia's* (1949) van Willem Frederik Hermans. Hermans werd enkele jaren later een proces aangedaan wegens belediging van de katholieken in *Ik heb altijd gelijk* (1951); de staatssecretaris van OKW staakte tijdelijk de subsidie aan het tijdschrift *Podium*, waarin een fragment met de gewraakte passage als voorpublicatie verscheen. Pas nadat men journalistiek en wetenschappelijk aandacht durfde te vragen voor de 'ontsporing van geweld' tijdens de politionele acties in Nederlands-Indië, verschenen ook romans waarin deze gebeurtenissen een rol spelen: Jan Wolkers, *De walgvogel* (1974); Graa Boomsma, *De laatste tyfoon* (1992).

De verklaring voor het ontbreken van contemporaine romans over macht dient men dan ook te zoeken in ons maatschappelijk-politieke bestel, waarin regenten de lakens uitdelen en 'lijdelijkheid' en volgzzaamheid altijd hoog genoteerd hebben gestaan. De Nederlandse pacificatiedemocratie lijkt geen gunstige voedingsbodem te bieden voor de ontmaskering van maatschappelijke machtsposities, al helemaal niet in eigen kring, want het eigen nest bevuilt men niet, zoals A. Alberts treffend opmerkt in zijn *Inleiding tot de kennis van de ambtenaar* (1986). Ook het ontbreken van een traditie van het schrijven van autobiografieën past in dit patroon. De jaren zestig lijken in dit opzicht weinig te hebben veranderd. Op allerlei gebied zien we in deze jaren veranderingen, die ook in de romanliteratuur hun weerspiegeling vinden, zoals de afrekening met het geloof en de doorbreking van seksuele taboes. Maar wat ook veranderde, niet de politieke machtsstructuur. Zoals Joop Ellemers constateert in zijn afscheidsrede (opgenomen in *Modernisering, macht, migratie* (1995)), de Nederlandse machtsstructuren zijn taaier gebleken en veel minder ingrijpend veranderd dan vaak wordt aangenomen.